

Бібліотечка "Часи козацькі"

НОКІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ в УКРАЇНІ

ВИПУСК
27

Київ-2018

Науково-дослідний центр “Часи козацькі”
Українське товариство охорони пам’яток історії та культури
Центр пам’яtkознавства НАН України і УТОПІК
Історико-культурна асоціація “Україна–Туреччина”
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України
Інститут археології НАН України

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ’ЯТОК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ

**Збірник
наукових статей**

Випуск 27

Київ – 2018

Рекомендовано до друку
Вченою радою Центру пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК
(протокол № 4 від 17 травня 2018 р.)

Редакційна колегія:
Титова О.М. (відповідальний редактор)
Біляєва С.О., Виногородська Л.І., Гоменюк В.М., Івакін Г.Ю.,
Константинов В.О., Моця О.П., Сенченко Н.М., Супруненко О.Б.,
Терпиловський Р.В., Франчук В.Ю.

Адреса редакції:
01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19,
тел./ф.: (044)280-78-79; e-mail: ukrtopik@gmail.com

Видання зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 16328-4800Р від 02.02.2010 р.)

© Часи козацькі, 2018
© Центр пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК, 2018

З М І С Т

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Моця Олександр (Київ) Аналіз Петром Толочком історичного поступу предків сучасних українців у середньовічні часи і тогочасні археологічні реалії	8
Мисько Юлія (Київ) Археологічні пам'ятки XVII – XVIII ст. на території Києво-Печерської лаври за матеріалами Археологічної карти НКПІКЗ	14
Толкачов Юрій, Осадчий Руслан, Пономаренко Віталій, Колосов Юрій, Починок Ельвіра, Чміль Леся (Київ) Пізносередньовічна пам'ятка с. Лісники	20
Козюба Віталій, Чміль Леся (Київ) Нові археологічні пам'ятки ранньомодерного часу в Києві	27
Шерстюк В'ячеслав (Полтава), Прядко Олександр (Переяслав-Хмельницький) Городище козацької доби в смт. Оржиця Полтавської області	33
Харлан Олександр (Дніпро) Стара козацька січ в урочищі Шуровському: до питання локалізації	40
Івакін Всеволод, Чміль Леся, Павленко Сергій (Київ), Переверзєв Сергій (Біла Церква), Починок Ельвіра (Київ) Матеріали XVII–XIX ст. з археологічних розвідок 2016–2017 р. на території Вишгородського та Іванківського районів Київської області	47
Чміль Леся, Козюба Віталій, Борисов Артем (Київ) Нові археологічні пам'ятки XVII–XVIII ст. на Київщині	59
Борисов Артем, Коломієць Сергій, Павленко Сергій (Київ) Комплекс укріплень часів середньовіччя в середній течії р. Ірпінь (між с. Жорнівка та с. Дзвінкове Київської області)	64
Векленко Віктор, Філімонов Дмитро (Дніпро) Археологічне закриття козацької Самарі XVI – XVII ст.	71
Брель Ольга, Діденко Яніна (Чигирин) Стародавнє козацьке місто Крилів	79
Ягодинська Марина (Тернопіль) Дослідження східного бастиону Бережанського замку	87
Осадчий Євген (Суми) Укріплення Краснопільської фортеці за даними картографічних джерел XVII–XVIII ст.	89
Прядко Олександр (Переяслав-Хмельницький) Укріплення XVIII ст. поблизу с. Келеберда на Черкащині	91
Михайлова Анастасія (Київ) Матеріальна культура українських козаків XVI–XVIII ст.	96
Нечитайло Павло (Хмельницький), Чекановський Андрій (Київ) Нові знахідки керамічних люльок для куріння тютюну з розкопок у м. Городок Хмельницької обл. у 2017 р.	104
Томашевський Андрій, Павленко Сергій (Київ) Особливості пізносередньовічної кераміки історичної Овруцької волості	108

Старенький Ігор, Нечитайло Павло (Кам'янець-Подільський) Колекція гудзиків з розкопок 2016 року на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському.....	110
Вілінов Юрій, Шишков Сергій (Запоріжжя) Середньовічні кам'яні важки з району с. Златопіль Запорізької області.....	113
Чигирик Наталія, Лищенко Алла (Чигирин) Монетний скарб XVII ст., знайдений на Чигиринщині.....	116
Шерстюк В'ячеслав, Коваленко Михайло (Полтава) «Скарб» солідів сер. XVII ст. з околиць Великих Сорочинців на Полтавщині.....	119
Векленко Віктор, Салуха Марина (Дніпро) До питання про трансформацію запорозьких натільних хрестів.....	125

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Ластовський Валерій (Київ) Дмитро Байда-Вишневецький і Черкаси: міфи в історіографії.....	135
Куштан Дмитро (Київ–Черкаси) Михайло Пономаренко: «Скільки років Черкасам?».....	139
Ярмошик Іван (Житомир) Українські козаки в польсько-московській війні 1618 р.	145
Крішан Акаш (Київ) Між Варшавою, Москвою і Батурином: правобережний козацький гетьманат та Запорізька Січ у 1684-1689 рр.	149
Луняк Євген (Ніжин) Коліївщина очима Клода-Карломана де Рюльєра.....	153
Мірущенко Олександр (Запоріжжя) Конформізм та пасіонарність запорозької старшини у 1764-1775 рр.....	160
Бартош Алла (Київ) Прапор козацького полковника у збірці шведського музею. (Атрибутація та реконструкція подій).....	162
Кузьменко Анастасія (Київ) Історія зародження характерництва.....	167
Демедюк Марія (Київ) Бойове мистецтво козаків: історія та сучасне відродження.....	173
Губочкін Микола (Переяслав-Хмельницький) Кропивна козацька: історіографія та джерела.....	181
Жуковський Мирослав (Нікополь) Уходи Черкаського замку в середині XVI ст. в районі Базавлуцько-Томаківського межиріччя.....	186
Шараф-Уралі Олександр, Деркач Олег (Миколаїв) Історія Андріївського острова, що на Південному Бузі.....	195
Панченко Володимир (Київ) Печатки міст Правобережної України XVIII століття в колекції документів Олександра Чоловського (фонди Відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника).....	201

Сенченко Наталія (Київ)	
Церковні пам'ятки Супрасльського Благовіщинського чоловічого монастиря (XVI – XVIII ст.)	204
Руденко Володимир, Василенко Андрій (Чернігів)	
Чернігівський Троїцький Іллінський монастир доби Гетьманщини за результатами археологічних досліджень	209
Михеснюк Наталія (Чернігів)	
Моніторинг температурно-вологісного режиму Катерининської церкви.....	214
Пільтяй Наталія (Батурин)	
Покровська церква Батурина у 1902 р. (на основі Клірових відомостей)	222
Брежак Олена (Київ)	
Пам'ятки, що ми втратили. Церква в ім'я Зачаття Святої Анни в с. Лишня Макарівського району.....	224
Нукало Надія (Чернігів)	
Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря: історія будівництва та відродження.....	229
Варивода Аліна (Київ)	
Священницьке облачення у богослужінні українських православних монастирів XVIII ст.	232
Попельницька Олена (Київ)	
Статуя Феміди та барельєф «Архангел Михаїл» з будівлі київського магістрату у зібранні Національного музею історії України	236
Мироненко Тетяна (Київ)	
Вкладна дарохранительниця 1762 р. козаків Романа Шекери і Василя Кукси у зібранні Національного музею історії України	242
Походзяча Олена (Київ)	
Портрети польської шляхти з родинної колекції Браницьких.....	249
Берест Юрій (Охтирка), Осадчий Євген (Суми)	
Сталевий нагрудник з колекції Охтирського краєзнавчого музею	253
Задунайський Вадим (Львів)	
Місце кинджала у військово-прикладному бойовому мистецтві козаків початку XX ст.: причини, зміст і наслідки.....	255
Ратушна Марія-Анна (Київ)	
Види зброї і військового спорядження козаків XVII ст.	262
Майнгардт-Гоголь Наталія, Шпаковський Сергій (Хмельницький)	
Пам'яткоохоронна робота відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області (за результатами інвентаризації об'єктів культурної спадщини у 1981-2016 рр.).....	267
Чайка Володимир (Збараж)	
Збараський замок XVII століття як об'єкт Національного заповідника «Замки Тернопілля» та центр популяризації історії козацької доби	274
Зборовський Анатолій (Ірпінь)	
Невідома могила на Поліссі	278
Хоменко Павло (Київ)	
Історія фортифікації НІАМ «Київська фортеця»	279
Семко Дмитро (Київ)	
Культурно-освітнє життя Київщини на сторінках «Київських єпархіальних відомостей» другої половини XIX – початку XX ст.	283

Філіпова Ганна (Київ)	
Кілька штрихів до образу князя О.Д. Меншикова у сприйнятті сучасників.....	290
Фещенко Марія (Київ)	
Політична діяльність Юрія Немирича.....	295
Булаєвська Наталія, Гоменюк Валентина (Київ)	
Подвижник і меценат української культури Є.Х. Чикаленко та його київські адреси.....	301
Рева Лариса (Київ)	
Джерела самотності Павла Полуботка.....	309
Якубова Тетяна (Київ)	
Матеріали про українське козацтво у виданнях фонду літератури польською мовою відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ.....	316
Стахурська Анастасія (Ніжин)	
Лялька-мотанка у сучасних музейних колекціях України.....	319

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Андрієнко Ліля (Київ)	
Мовне життя Києво-Могилянської академії в культурно-історичному контексті Бароко.....	325
Гончаренко Аліна (Київ)	
До історії походження назв українських страв.....	329
Єфименко Ірина (Київ)	
Назви козацьких поселень Слобожанщини (на матеріалі ойконімів Харківської області).....	336
Іваненко Олександр (Київ)	
Із кримських етимологій: Кайгадор – Provato – Київ-Атлама.....	341
Лазаренко Олеся (Франкфурт-на-Одері)	
Літературні студії доби Козацтва у науковому доробку Вікторії Петрівни Колосової (до 95-річчя від дня народження).....	345
Марченко Тетяна (Київ)	
Назви спадків в українській мові (за матеріалами пам'яток XIV – XVIII ст.).....	350
Москаленко Лілія (Київ)	
Сотенна старшина в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» (1683–1750 pp.).....	354
Матвійшин Ярослав, Якубова Тетяна (Київ)	
Розмаїта діяльність козакофіла Вацлава Жевуського (1785–1831).....	365
Радкевич Галина (Київ)	
Географічний простір українських народних дум та історичних пісень.....	374
Осінчук Юрій (Львів)	
Апостол апракос повний (Бибельський Апостол).....	379
Яценко Ніна (Київ)	
Козацька термінологія у романі Миколи Вінграновського «Северин Наливайко». 384	
Яцій Василь (Київ)	
До походження українських антропонімів (на матеріалі “Реєстру Війська Запорозького 1649 року”). XII ¹	387

ТЮРКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Білясва Світлана, Фіалко Олена (Київ)	
Вироби зі скла з Османських фортець Північного Причорномор'я	392
Пивоваров Сергій (Київ), Калініченко Віталій, Ільків Микола (Чернівці)	
Чорнильниці-каламари з матеріалів досліджень Хотинської фортеці	398
Яшная Ольга (с. Опошное Полтавской области)	
История реставрации кровли Большой ханской мечети (Бинок Хан-Джами) в г. Бахчисарай	401
Пашаева Валида (Эрзурум)	
Следы древней культуры ткачества на исторической территории Азербайджана (до нашей эры)	407
Казаніна Вієла (Мінск)	
Апісанне артэфактаў матэрыяльнай культуры казакаў у беларускім познетрадыцыйным фальклоры	414
Федорук Андрій (Чернівці)	
Походження, чисельність та організаційна структура підрозділів бойових слонів Османа II у Хотинській війні 1621 р.	425
Позняков Денис (Хотин)	
Османські військові підрозділи на території Хотинської нахії у XVIII-XIX століттях: структура, чисельність, дислокація, символіка	431
Ковалець Тарас (Чернівці)	
Маловідомі козацькі й татарські конфесати із часів Жванецької кампанії 1653 року	440

ГІПОТЕЗИ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

Ковальський Юрій (Миколаїв)	
Руси і козаки	448
Петровський Анатолій (Південноукраїнськ)	
Невідома Січ	451
Титова Олена (Київ)	
Актуальні проблеми охорони культурної спадщини України та роль наукової громадськості в їхньому вирішенні	462

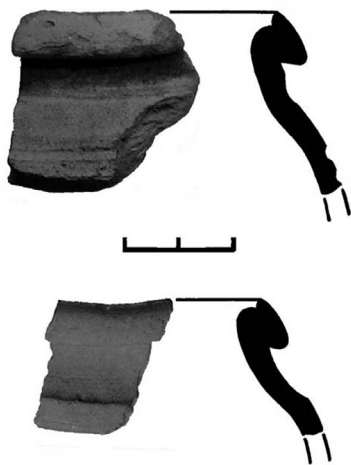

Рис. 2. Фрагменти горщиків
2-ї пол. XIV–поч. XV ст.
із середмістя Черкас
(розвідки М. Пономаренка).

Рис. 3. Бронзова сережка XIV–XV ст.
з околиць «Старого» литовського за-
мку (Дзеленьгори).

Мешканці Охматових слобід – не черкеси, а русичі й татаро-монголи. Повідомлення літописців про те, що слобожани зішлилися «зусюдибіч», виключає прибуття їх з однієї сторони – з П'ятигір'я. Нижче літопис конкретизує етнічний склад людності обох слобід. Звернення Телебуги до Олега – «що буде ваших людей у слободах тих, тих людей виведіть у свою волость» – указують, що русичі-куряни становили частину слобожан. А речення з літопису – «Назавтра розбіглися обидві слободи бесерменські» – засвідчує татаро-монгольський компонент у демографічному загалі Охматових слобід. Літописець не міг назвати черкесів бусурманами: уже за раннього феодалізму черкеси були християнами.

Археологами розкопано двоє городищ під Курськом – колишні Охматові слободи. На першому, Бесединському, крім слов'янської, підібрано й численні уламки кераміки, покритої глазур'ю з розмалюванням жовтою, чорною, голубою та зеленою фарбами. Ця типова ординська кераміка – безапелляційний доказ того, що там жили татаро-монголи. На другому, Леб'язькому городищі, поруч зі слов'янською керамікою знайдено значну кількість типової ординської, а на могильнику – ординські поховання й ординську монету, карбовану 130 р. за хана Джанибека. Слідів перебування черкесів на Курціні не знайдено на жодному археологічному об'єкті.

Крім того, в XIII сторіччі черкеси ще не жили в П'ятигір'ї. «Після монгольської навали, – пише один дослідник Черкесії, – на зламі XIII–XIV ст., частина адигів – кабардинці – з Надкубанщини переселилися на схід і зайняли терен П'ятигір'я та сучасної Кабарди. Відтоді розпочалося формування двох гілок адигів – східної (кабардинці) та західної (західні черкеси)».

До того ж у руських літописах адиги зветься ка(о)согами від XI до початку XIV сторіч. Черкасами – від початку XIV до XVI ст..

Отже, відсутність етноніму «черка(е)си» в X–XIII ст.х – серйозний аргумент проти появи Черкас за цієї доби.

Є кілька звісток про започаткування або існування Черкас у XVI сторіччі.

Згідно з переказом, записаним у Каневі 1552 р., князь Гедимін (1316–1341), завоювавши Кафу, Перекоп і «черкаси п'ятигорські», привів черкасів і частину їх з їхньою княгинею

посадив на р. Сліпороді, а другу – на Дніпрі, де тепер Черкаси сидять. Проте жоден літопис, навіть широкий Литовсько-Руський, не згадує про похід Гедиміна на Кавказ і до Криму. Гедимін не міг поселити черкесів на Дніпрі. Україна перебувала під владою не Литви, а Золотої Орди, і хан Узбек не потерпів би господарювання литовців на ординських землях.

В. Антонович «підремонтнував» переказ: він, мовляв, правдивий, тільки канівці переплутали імена Гедиміна і Вітовта, приписавши першому акції другого. Проте навіть така перестановка дійових осіб не врятує переказу від визнання його за сумбурний. Адже в XIV сторіччі Вітовтове життя (князував у 1392–1430 роках) було заповнене напруженою боротьбою за великокнязівський стіл. Тоді він не здійснив жодного походу на південь України. Лише в 20-х роках XV ст. Вітовтові вдалося поширити володіння Литви до Чорноморського узбережжя.

За повідомленням Густинського літопису, – компілятивного переказу оригінальних руських і литовських літописів та хронік, складеному в XVI сторіччі – 30 р. Гедимін здобув Київ та його «пригородки», в тому числі Черкаси. Проте факт завоювання Києва литовцями 1305 р. фальшивий. Цієї події не датовано в розповіді Литовсько-Руського літопису. М. Стрийковський, запозичивши сам факт із цього джерела, повідомляє його вже під двома датами у двох працях: під 1305 і 1320 роками, а К. Стадницький пересовує дату «1320» на 13 років уперед – 1333 р. За дослідженнями В. Антоновича, Київ прислано до Литви 1362 р. після розгрому татар на Синіх Водах.

Перша задка про Черкаси припадає на кінець XIV ст. 1394 р. великий литовський князь Вітовт наказав київському князеві Скиргайлу «йти из Киева ко Черкасом и ко Звенигороду» для придушення антилитовського виступу на півдні Київської землі. Отже, вже тоді Черкаси виступають як одне з найбільших міст Південної Київщини. З одного боку, вони, зрозуміло вже, існували принаймні кілька десятиріч до підкорення їх Скиргайлом, з другого, мало ймовірно, щоб місто виникло за панування Золотої Орди над Південно-Західною Руссю, тобто до 1362 р. Тоді Золота Орда була ще сильна, і хан Узбек не потерпів би господарювання литовців на ординських землях. Та й татари в ролі колонізаторів – явище незвичайне.

Появу Черкас слід найшвидше приписати колонізаційній діяльності київського князя Володимира Ольгердовича (1362–1394).

Битви на Синіх Водах і на Куликовому полі викликали помітні зрухи в етнічній географії півдня України. Прагнення Ольгерда, надто ж Володимира, зміцнити прислані землі з оборонного погляду спонукували їх посилити колонізацію південних степів. У цьому зв'язку, можливо великий литовський, а швидше київський удільний князь і осадив черкесів, які кочували на південному сході України або билися на Синіх Водах чи на Куликовому полі у складі татарського війська.

Найвірогідніше, отже, Черкаси осаджено в 3-й чверті XIV ст..

Археологічні розвідки, проведені мною в Черкасах у 1953–1979 роках, виявили речовий матеріал XIV і пізніших сторіч, ранішого ж – ні. Такі ж наслідки отримано мною і під час двомісячного дослідження Замкової гори у зв'язку зі спорудженням на ній Пагорба Слави та під час роботи експедиції «Черкаси» цього р. (1981 – Д. К.).»

Джерела та література

1. Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – Т. 1. – К., 1885. – С. 1–132.
2. Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса: Астропринт, 2004.
3. Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891.
4. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли: Литовский период. – Біла Церква, 2007.

5. Куштан Д. П., Ластовський В. В. Археологія та рання історія Черкас. – К.–Черкаси, 2016.
6. Ластовський В. Легенда про походження міста Черкаси та її реальність // Часопис української історії. – 2015. – Вип. 32. – С. 7–11.
7. Мельниченко В. М. Місто над Дніпром (Історія Черкас від найдавніших часів) // Краєзнавство Черкащини. – 2002. – № 6. – С. 5–14.
8. Петрашенко В. А. Отчёт о разведочных работах в городе Черкасы и его окрестностях в 1982 г. – НА ІА НАНУ. – № 1982/36.
9. Пономаренко М. Ф. Експедиція «Черкаси-1981». Звіт. – НА ІА НАНУ. – № 1981/151.
10. Русіна О. До джерел історіографічного міфа (переглядаючи проблему Гедимінового походу на Київ) // Середньовічна Україна. – 1997. – Вип. 2. – С. 32–47.
11. Чабан А. Історія Середньої Наддніпрянщини (з найдавніших часів до кінця XVII ст.). – Черкаси: Вертикаль, 2011.
12. Черкасам 700 лет. Подборка документов и материалов в помощь пропагандистскому активу / Сост. Н.И. Береза и др. – Черкасы, 1986.

Іван Ярмошик (Житомир)

завідувач кафедрою спеціальних історичних дисциплін та правознавства
Житомирського державного університету імені Івана Франка,
доктор історичних наук

Українські козаки в польсько-московській війні 1618 р.

Початок XVII ст. був позначений загостренням давнього конфлікту Великого Московського князівства супроти Речі Посполитої як конфедеративної держави польського та литовського народів. Даний конфлікт, у першу чергу, супроти Литви, майже постійно тягнувся від другої половини XIV ст. часів литовського князя Ольгерда, якого М. Карамзін назвав найбільшим «злодеєм Росії», а Литву відніс до головних ворогів міцніючої російської держави [1, 24, 252]. Це військове протистояння то з більшою, то з меншою силою тривало постійно упродовж XVI ст., короткі періоди перемир'я пояснювалися тим, що Росія сама знесилювалася постійними наборами багатолюдного війська й хотіла час заспокоїтися, але ворожість супроти Литви зберігала завжди. [2, 325]. До цього іноді додавалися внутрішні смути у Московській державі в часи Івана IV [3, 36]. Головною причиною війн були територіальні претензії московської держави на західноруські, українські, білоруські, литовські землі, котрі після 1569 р. входили до складу Речі Посполитої. Тоді ж у цей конфлікт втягується й Польща як член конфедеративної держави двох народів. Особливе загострення такого військового конфлікту припадає на початок XVII ст., на період так званого «Смутного часу». Це пов'язано із періодичними претензіями російських царів на польсько-литовський трон (Івана III, Івана IV, Федора Івановича) та польського королевича Владислава і його батька Зигмунта III на російський трон. Остання обставина й стала причиною війн між Річчю Посполитою та Московською державою у 1610 та 1618 рр.

Війська польного гетьмана С. Жолкевського здобули блискучу перемогу над московським військом під Клушином 24 червня 1610 р., зайняли Москву. С.Жолкевський від імені Речі Посполитої 27 серпня 1610 р. уклав договір із московськими боярами про обрання на царство королевича Владислава [4, 493–506]. Один із пунктів угоди особливо наголошував на зобов'язаннях обох держав – і Речі Посполитої, і Московської перебувати у мирі, в дружбі навечно й непорушно і між собою війн з ніяких причин не вчиняти [4, 501]. Російський історик М. Карамзін стверджував, що С. Жолкевського, незважаючи на розгром ним московського війська, шанували усі жителі Москви, навіть після входження його на чолі полків до Кремля, тому що він навів порядок, при ньому припинилися грабежі, запанував лад і спокій, а його від'їзд з Москви на перемовини із Зигмунтом III, оскільки той не схвалював

укладеного ним договору із московитами, тому що себе, а не свого сина бачив на московському престолі, знову destabilізував ситуацію у Москві [5, 237–241].

Усе ж із різних причин згадана угода не була втілена в життя, М.Карамзін звинувачує у цьому короля Зигмунта III. Бажання Владислава посісти московський трон і тим самим припинити військове протистояння московської держави з Річчю Посполитою стало причиною нової війни у 1618 р.

Питання про відносини з Московією розглядалося на Варшавському вальному сеймі у квітні 1616 р., де констатовано, що уряд Речі Посполитої хоче покласти край війні із московським народом, але через позицію московських комісарів до такого позитивного результату не дійшло і московські війська знову оточили Смоленськ і завдають чималої шкоди Речі Посполитій. Тому сейм дозволив королевичу Владиславу, враховуючи його права (очевидно, мається на увазі угода 1610 р.), використовуючи можливості Речі Посполитої, заспокоїти неприятеля [6, 132]. У 1618 р. сейм черговий раз повернувся до цієї проблеми. У постанові «О Москвіе» знову висловлено побажання, щоб війна з Московією була завершена шляхом домовленостей, але через дії московської сторони цього не сталося. І звідти йде небезпека для Речі Посполитої, через це воля короля і сейму у тому, щоб без зволікання приступили до рішення цієї проблеми. Сейм призначив і комісарів із членів Панів Ради, котрі мали б супроводжувати Владислава у поході і своїми порадами допомагати молодому королевичу [6, 157].

Активними учасниками цих військових дій були й українські козаки як частина військових сил Речі Посполитої. Вони були у війнах Стефана Баторія проти Івана Грозного у 1579–1581 рр., у поході 1610 р. Помітною була їх роль і у війні 1618 р. Ця сторінка козацької історії висвітлювалася у багатьох працях з історії України, зокрема у Д.Бантиш-Каменського, М.Максимовича, М.Грушевського та інших. Спеціальну монографію цій проблемі присвятив сучасний український історик П.Сас «Запорозжі у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр)». У ній висвітлено широкую картину розвитку бойової майстерності та чимало інших важливих проблем історії українського козацтва першої чверті XVII ст. на фоні польсько-московського протистояння, зачеплено і роль козаків у польсько-турецьких стосунках [7].

Усе ж у працях згаданих авторів упущені деякі обставини цього польсько-московського протистояння. Це і буде темою даного повідомлення, звернути увагу на відображення участі козаків у війні 1617–1618 рр. у польських джерелах, зокрема листах короля Зигмунта III, гетьмана С. Жолкевського, рішеннях сейму.

Цікаві матеріали про їх участь опублікував російський історик першої половини XIX ст. Павло Муханов у праці «Подлинные свидетельства о взаимных отношениях России и Польши преимущественно во время Самозванцев» [8]. У ній наведено документи польського походження початку XVII ст. У нашому контексті становлять інтерес листи Зигмунта III [8, 107 – 186], які мають стосунок саме до війни 1618 рр.

П.Муханов стверджував, що причиною тої війни був Смоленськ, який у той час перебував у складі Речі Посполитої. Росіяни постійно робили збройні напади на литовські території. Історик поділяв думку польського автора Адама Нарушевича, що причиною війни було те, що Речі Посполитій тоді варто було задуматися про зростаючу небезпеку від Московської держави, засобом для цього стала думка про те, що Владислав повинен силою зброї добивався Московського престолу [8, 4 – 5]. Це знайшло відображення у вищезгаданих рішеннях сеймів 1616 та 1618 рр.

П. Муханов у своєму нарисі-коментарі до опублікованих документів висвітлив хід воєнних дій у 1618 –1619 рр. Окрім військових операцій він звернув увагу на фінансову сторону походу польського королевича. Недостатність коштів для виплат послуг найманих жовнірів постійно викликала у них невдоволення, відбивала бажання воювати, постійна нестача продовольства та фуражу створювали додаткові труднощі польському війську, що уповільнювало воєнні дії. У листах Зигмунта III до польських комісарів, котрі супроводжували Владислава у поході і мали б допомагати йому порадами і діями, по-

стійно звучить проблема коштів для виплати війську. Зміст королівських послань засвідчує, що сейм, від рішення якого залежали збір податків і видача грошей, не горів бажанням вести цю війну [8, 117]. Король бідкався, що не має змоги вплинути на рішення сейму, але обіцяє знайти можливості винагородити жовнірів [8, 119].

До цих труднощів додалися ще й зовнішньополітичні фактори. Речі Посполитій загрожувала війна з Туреччиною, напруженими залишалися стосунки із Швецією. Через це депутати сейму без особливого оптимізму дивилися на війну з Московською державою і не бажали виділяти для неї кошти. Зрештою, це призвело до того, що кілька хоругв та чимало поодиноких воїнів покинуло Владислава, це ж спричинило й голод у польських військах. Росіяни добре знали про ті складнощі, з якими стикнулися у польському таборі, а тому всіляко уникали гострих військових зіткнень, затягували час, сподіваючись приходу зимових холодів. П. Муханов наголошує, що московські воєводи головними ворогами поляків вважали «голод і холод», які й мали б знищити польське військо [8, 67].

Документи, опубліковані П.Мухановим, засвідчують, що військо Владислава під час цього походу не потерпіло жодної поразки, але успіху досягнути не змогло, через інші фактори, у першу чергу, через значні обшири ведення дій, складні кліматичні умови, нестача коштів для виплати воїнам, проблеми з харчуванням. Фактори, які здавалося б не мають прямого відношення до військових дій, але виявилися вирішальними. Серед поляків почала переважати думка про завершення цієї війни шляхом переговорів.

Рятівним моментом для поляків, на думку П.Муханова, стала звістка про те, що запорозькі козаки, «підкуплені золотом», пообіцяли вторгнутись в межі Московщини [8, 49]. 20-тисячне козацьке військо П.Сагайдачного вирушило на Москву іще у серпні 1618 р, по дорозі захопило й сплюндрувало чимало міст Московської держави [9, 150 – 151]. Проти козаків російський цар направив значне військо, однак йому не вдалося зупинити їх просування. Під Москву козаки П.Сагайдачного підійшли дуже вчасно для Владислава, в найбільш критичний для нього момент. М.Грушевський, з посиланням на працю історика та політичного діяча С.Коберницького, зазначає, що учасники походу сприйняли прихід козаків як із неба послану поміч, яка сповнила усіх радістю [10, 376]. П.Муханов повідомляє, що вдячний королевич надіслав козацькому ватажку клейноди – булаву з королівським гербом, прапор і срібні литаври [8, 65].

Усе ж навіть підмога запорожців, хоча вони і стали суттєвою силою і острахом для росіян, не відразу змінили військову ситуацію. Росіяни і надалі зводили з мирними переговорами, розраховуючи, що головним ворогом поляків є несприятливі погодні умови. У цій ситуації знову вирішальними стали дії козаків П.Сагайдачного, які активно спустошували територію навколо Москви. Звернемо увагу, що про козаків король Зигмунт III згадає лише один раз у листі до комісарів від 21. XI. 1618 р., що на запорожців іде найменше виплат (козакам було асигновано 20 тисяч злотих [10, 374]) і потрібно утримати їх на службі, рекомендує розмістити їх на таких місцях, де б вони завдавали росіянам найбільше шкоди [8, 172]. Активність козаків зробила свою справу, московські бояри змушені були прискорити переговори, місцем ведення яких визначено село Деуліно. Перемир'я було підписано 11 грудня. Після цього поляки послали гінців до П. Сагайдачного з повідомленням про це і наказом припинити грабування московських територій. Д. Яворницький повідомляє, що навіть після укладення перемир'я П.Сагайдачний радив Владиславу не полишати межі Московської держави [9, 152]. М.Грушевський також стверджує, що П.Сагайдачний був за продовження війни і просив Владислава, «щоб їм з Московської землі не виходити [10, 377].

Нам слід враховувати, що цей похід козаків у складі польського війська королевича Владислава відбувся між укладанням Вільшанської (1617 р) та Роставицької (1619 р) угод між козаками та польським урядом [11]. Очевидно, на змісті другої угоди, положення якої були більш вигідними для козаків, позначилася та позитивна роль козаків і особисто П. Сагайдачного у ході московської кампанії 1618 р. Відмітимо, що сейм і у 1618 та 1619 рр. спеціально звертався до козацької проблеми та приймав постанови «О козаках» [6, 157, 170]. У світлі московської кампанії ми можемо іще раз відмітити суперечливість позиції